Elnarə Əhməd qızı ƏHMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Politologiya, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının dosenti, psixol.ü.f. d.
E-mail: elnara.akhmedova@wu.edu.az

Türkan İlqar qızı MƏMMƏDLİ
Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı
E-mail: Memmedliturkan67@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ YENİYETMƏLƏRİN DEVİANT DAVRANIŞININ TƏTQİQİ İSTİQAMƏTLƏTİ

Xülasə

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayanların deviant davranışlarının təhlili təqdim olunur. Deviantlıq probleminə və dövlətimizin yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması üçün göstərdiyi səylərə baxmayaraq, narahatlıq üçün obyektiv əsaslar mövcuddur. Yeni informasiya və təhlükəsizlik təhdidlərinin ortaya çıxması cəmiyyətin, o cümlədən yeniyetmələrin kriminallaşmasının əhəmiyyətli mənbəyidir. Qlobal və daxili siyasi proseslər cinayətkarlığın inkişafına təsir göstərir və onun böyüməsinə deyil, təbiətinin dəyişməsinə - aqressivliyin, sosial təhlükənin, qəddarlığın artmasına səbəb olur. Cinayətkarlıq daha peşəkar və texnoloji cəhətdən inkişaf edir, innovativ vasitələr və texnikaları sürətlə mənimsəyir və özünü silahlandırır. Cinayətkarlığın təhlili müxtəlif elmi yanaşmaları özündə birləşdirir və onların tətbiqi cinayətkarlığın inkişafındakı qanunauyğunluqları və meylləri müəyyən etməyə kömək edir. Bu tədqiqatın məqsədi yeniyetmələr arasında deviant davranışı öyrənmək üçün perspektivli bir sahə kimi psixoloji yanaşmanın əhəmiyyətini nümayiş etdirməkdir.

Açar sözlər: deviant davranış, yetkinlik yaşına çatmayanlar, yeniyetmələr, cinayətlər, psixoloji yanaşma.

UOT: 159.942: 316.3: 37.091
JEL: I12, Z13, J18
DOI: https://doi.org/10.54414/RVQS7250

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətin sürətli inkişafı, sosial-iqtisadi dəyişikliklər və texnologiyanın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi yeniyetmələrin davranışına ciddi təsir göstərir. Xüsusilə qloballaşma, sosial şəbəkələrin geniş yayılması və ailə institutunda baş verən dəyişikliklər yeniyetmələr arasında müxtəlif davranış formalarının, o cümlədən normadan kənar – deviant davranışların artmasına səbəb olur. Bu baxımdan yeniyetmələrin deviant davranışının öyrənilməsi müasir psixologiyanın, xüsusilə Hüquq psixologiyası və Sosial psixologiya sahələrinin aktual problemlərindən biri hesab olunur.

Deviant davranış dedikdə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş norma və qaydalardan kənara çıxan davranış formaları nəzərdə tutulur. Yeniyetməlik dövrü isə şəxsiyyətin formalaşması baxımından ən həssas mərhələlərdən biri olduğu üçün bu dövrdə müşahidə olunan mənfi meyllər gələcəkdə daha ciddi sosial və hüquqi problemlərə gətirib çıxara bilər. Buna görə də yeniyetmələrdə deviant davranışın yaranma səbəblərinin, formalarının və qarşısının alınması yollarının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın aktuallığı onunla izah olunur ki, müasir dövrdə yeniyetmələr arasında aqressivlik, hüquq pozuntuları, asılılıq yaradan vərdişlər və digər deviant davranış formalarının yayılması müşahidə olunur. Bu problemlərin araşdırılması yalnız nəzəri baxımdan

deyil, həm də praktik baxımdan – profilaktik tədbirlərin hazırlanması üçün vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə yeniyetmələrin deviant davranışının əsas tədqiqi istiqamətlərini müəyyən etmək və bu sahədə aparılan elmi yanaşmaları təhlil etməkdən ibarətdir. Tədqiqatın obyekti yeniyetmələrin davranış xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın predmeti isə yeniyetmələrdə deviant davranışın yaranma səbəbləri və onun tədqiqi istiqamətləridir. Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, müşahidə, elmi ədəbiyyatın analizi kimi metodlardan istifadə edilmişdir. Deviant davranış üzrə tədqiqatların aktuallığı, tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən sənədləşdirildiyi kimi, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında onun formalarının böyüməsi və mürəkkəbliyi ilə müəyyən edilir.

Cəmiyyətin sürətli sosial-iqtisadi və texnoloji inkişafı ilə idarə olunan ənənəvi davranış sapmaları (alkoqol və narkotik istifadəsi, zorakılıq, cinayətkarlıq və s.) yeniləri ilə tamamlanır. Virtual məkan deviant davranış üçün yeni bir platformaya çevrilir. Kiberhücum, internet asılılığı, telefon və oyun asılılığı, fabbinq, media təqibi və s. kimi sapmalar bu gün geniş yayılmaqdadır [1, s.100].

İ.V. Uporov, M.V. Davitzade, Q.A. Mayestrenko və digər tədqiqatçıların vurğuladığı kimi, yetkinlik yaşına çatmayanların deviant davranışı həmin yaş qrupunda cinayətkarlığın sonrakı artımı ilə birbaşa korrelyasiya əlaqəsinə malikdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu asılılıq aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

– sosial baxımdan əlverişsiz şəraitdə inkişaf və tərbiyə (valideynlərin deviant davranışı, aşağı maddi təminat, təhsilin olmaması və s.);

– ictimai normalara adaptasiya problemləri, cəmiyyətin mürəkkəbləşən tələblərini anlamamaq və onlara uyğunlaşa bilməmək;

– yüksək təlqinolunma və digər viktimoloji xüsusiyyətlər nəticəsində xarici təsirlərə (o cümlədən assosial yönümlü təsirlərə) meyillilik və asan tabeolma;

– alkoqol və narkotik maddələrə erkən yaşlarda qoşulma;

– internet, media və sosial şəbəkələrdən istifadəyə nəzarətin olmaması və ya məhdudiyyətlərin yetərsizliyi [2, s.312].

Əsas mətn

Müasir dövrdə yeniyetmələrdə deviant davranışı anlayışı. Deviant davranış (sosial deviasiya) - müəyyən bir cəmiyyətdə, cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində qəbul edilmiş, ən geniş yayılan və sabit normalardan sapma kimi xarakterizə olunan davranışdır [3, s.56].

Davranışdakı sapmalar həm sosial cəhətdən mənfi, həm də sosial cəhətdən təşviq olunan ola bilər. Sosial cəhətdən təşviq olunan deviasiya olduqca nadir hallarda müşahidə olunur [3, s.122]. Bu, adətən, istedadlı, dahi və bacarıqlı insanların davranışını əhatə edir; onlar cəmiyyətin müəyyən davranış qaydalarını pozmaqla, həmçinin cəmiyyətə əhəmiyyətli fayda gətirir və digər üzvlərə zərər vermirlər. Bu şəxslər “dəli dahi” və ya müəyyən mənada adət halına gəlmiş davranış nümunələri ilə tanınırlar: məsələn, “dahi professorun” və ya “botanikin” obrazı. Tarixi nümunə kimi İ. Kantın vərdişləri göstərilir; o, o qədər dəqiq vaxtına riayət edirdi ki, “Königsberq sakinləri Kanta küçəyə çıxanda saatlarını onun üzərinə tənzimləyirdilər” [4, s.201]. Müasir nümunə olaraq riyaziyyatçı Qriqoriy Yakovleviç Perelman göstərilə bilər; o, Poincaré hipotezini isbat etdikdən sonra Clay Riyaziyyat İnstitutunun mükafatını rədd etmişdir. Minillik problemlərdən birini həll edən bu insan son dərəcə təcrid olunmuş həyat yaşayır, həmkarları ilə ünsiyyət qurmur və medianı nəzərə almır.

Təəssüf ki, sosial cəhətdən təşviq olunan deviasiya olduqca nadir hallarda rast gəlinir. Daha çox sosial cəhətdən mənfi deviasiyalarla üzləşmək lazımdır ki, bunlara ilk növbədə cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya, intiharlar və fahişəlik daxildir. Hətta ən inkişaf etmiş, yüksək təşkilatlanmış və mədəni cəmiyyətdə belə, bütün üzvlərin tam olaraq qəbul olunmuş normalara və qaydalara riayət etdiyi bir vəziyyət əldə etmək mümkün deyil. Hər cəmiyyətdə müəyyən normaların, qaydaların və rolların pozulması baş verir ki, cəmiyyət bununla barışa bilmir.

Tez-tez belə sual yaranır: "Normal davranış" normaları nə dərəcədə təbii və zəruridir? Bəzən insanlar öz hərəkətlərini əsaslandırarkən sosial normaların "sadəcə şərtlər" olduğunu, "bu normaların insanı itaətkar etmək üçün uydurulduğunu" deyə bilirlər. Bəzən sosial normaları pozan şəxsin bu mövqeyi məntiqli görünə bilər. Amma deviant davranışın nə olduğunu müəyyən etmək üçün ilk növbədə sosial norma anlayışı, onun necə formalaşdığı və necə işlədiyi barədə cavab vermək lazımdır.

Sosial norma — fərdlər və sosial qruplar arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamlılığını, sabitliyini və dayanıqlığını təmin etməyə yönəlmiş, ümumi qəbul olunmuş qaydalar, davranış nümunələri və fəaliyyət standartları kimi müəyyən edilir [5, s.23]. Müəyyən bir cəmiyyətdə mövcud olan normaların məcmusu vahid bir sistem təşkil edir və bu sistemin müxtəlif elementləri qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirir.

Sosial deviasiyalar və deviant davranış cəmiyyət üçün ikili (dual) əhəmiyyət daşıya bilər: müsbət deviasiyalar sistemin inkişafına, onun təşkilatlanma səviyyəsinin yüksəlməsinə və köhnəlmiş davranış standartlarının aradan qaldırılmasına xidmət edir (sosial yaradıcılığın bütün formaları); mənfi deviasiyalar isə disfunksional xarakter daşıyaraq sistemin dezorqanizasiyasına səbəb olur (cinayətkarlıq, narkomaniya, korrupsiya, terrorizm və s.). Müsbət və mənfi deviant davranış arasında sabit sərhədlər mövcud deyil; onlar zaman və sosial mühitdən asılı olaraq dəyişkən xarakter daşıyır [6, s.7]. Elmi ədəbiyyatda deviant davranışın bir sıra sosial və psixoloji xüsusiyyətləri qeyd olunur:

- deviant davranış və onu nümayiş etdirən şəxs sosial mühit tərəfindən mənfi qiymətləndirilir;
- deviant davranış destruktiv və ya autodestuktiv xarakter daşıyır (şəxsə və ya ətrafdakılara real zərər vurur);
- bu davranış davamlı və təkrarlanan xarakterə malik olur;
- davranışın deviant kimi qiymətləndirilməsi üçün onun şəxsiyyətin ümumi istiqaməti ilə uyğunluğu nəzərə alınır;
- deviant davranış sosial dezadaptasiyanın müxtəlif formaları ilə müşayiət olunur;
- deviant davranış fərdi, yaş və cins xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Beləliklə, deviant davranış — ən mühüm sosial normalardan kənara çıxan, cəmiyyətə və ya fərdin özünə real zərər vuran, eyni zamanda sosial dezadaptasiya ilə müşayiət olunan sabit xarakterli davranış formasıdır.

Deviant davranışın səbəbləri və risk faktorları. İnsanların deviant davranışı bir sıra səbəblərdən asılıdır: birincisi, sosial mühitin inkişaf səviyyəsindən; ikincisi, sosial sistemin fəaliyyətində mövcud olan disproporsiyalardan; üçüncüsü isə fərdin mövcudluğun daxili və xarici şərtlərinə uyğunlaşma dərəcəsindən. Davranışdakı sapmaların mühüm amillərindən biri də əhalinin müxtəlif sosial qruplarının maraqları arasındakı ziddiyyətlərdir. Cəmiyyətdə maraqların toqquşması və kəskinləşməsi təbii proses olub, sosial qrupların, sosial institutların, dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.

Deviant davranış insanların bir hissəsinin şüurunda ictimai münasibətlərin inkişafı və fəaliyyətinin qeyri-adekvat əks olunması ilə də bağlıdır. Belə uyğunsuzluğun iki növü fərqləndirilir. Birincisi, cəmiyyətin əvvəlki inkişaf mərhələsində formalaşmış baxış və əhval-ruhiyyə yeni şəraitlə tez-tez ziddiyyətə girir. İkincisi isə praktik fəaliyyət prosesində ictimai dəyişikliklərin mahiyyətini və istiqamətini birtərəfli şəkildə şərh edən təsəvvürlər yaranır və ya yenidən aktivləşir [7, s.37].

Bu problemlə məşğul olan alimlər müxtəlif yaş qruplarına aid uşaqların bu kateqoriyaya daxil edilməsinə imkan verən müxtəlif amil qruplarını ayırd edirlər. E.İ. Kazakovanın yanaşmasına görə, uşaqlar üçün potensial təhlükə yaradan risk amilləri üç əsas qrupa bölünür: psixofiziki, sosial və pedaqoji. Oxşar yanaşma V.E. Letunova tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçı risk amillərini aşağıdakı qruplar üzrə təsnif edir:

– tibbi-bioloji amillər (sağlamlıq qrupu, irsi səbəblər, anadangəlmə xüsusiyyətlər, psixi və fiziki inkişaf pozuntuları, uşağın doğulma şəraiti, ananın xəstəlikləri və həyat tərzi, dölün inkişafı zamanı zədələnmələr və s.);

– sosial-iqtisadi amillər (çoxuşaqlı və natamam ailələr, yetkinlik yaşına çatmamış valideynlər, işsiz ailələr, qeyri-əxlaqi həyat tərzi sürən ailələr; cəmiyyətə uyğunlaşmama — evdən qaçma, avaralıq, fəaliyyətsizlik, oğurluq, dələduzluq, davalar, qətl, intihara cəhd, aqressiv davranış, alkoqol və narkotik maddələrin istifadəsi və s.);

– psixoloji amillər (sosial mühitdən uzaqlaşma, özünü qəbul etməmə, nevrotik reaksiyalar, ətrafdakılarla ünsiyyət pozuntuları, emosional qeyri-sabitlik, fəaliyyət və sosial adaptasiya uğursuzluqları, həmyaşıdlar və böyüklərlə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə çətinlikləri və s.);

– pedaqoji amillər (təhsil proqramlarının və təlim şəraitinin uşaqların psixofizioloji xüsusiyyətlərinə uyğun olmaması, psixi inkişaf tempi ilə təlim tempi arasındakı uyğunsuzluq, mənfi qiymətləndirmələrin üstünlük təşkil etməsi, fəaliyyətə inamsızlıq, təhsilə marağın olmaması, müsbət təcrübəyə açıq olmamaq, "şagird obrazına" uyğun gəlməmək və s.).

Uşaqlar və yeniyetmələr tərəfindən normaların pozulması, tövsiyə və məsləhətlərin nəzərə alınmaması cəmiyyətin, məktəbin və ailənin diqqətini cəlb edir. Psixologiya elmləri doktoru E.B. Zmanovskayanın fikrincə, bu cür davranış cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial (əxlaqi, hüquqi və s.) normalara uyğun gəlmir və deviant davranış kimi qiymətləndirilir [8, s.40]. Bu davranışın əsas xüsusiyyətlərinə delinkvent, antidisplinar, antisosial, autoaqressiv və hüquqazidd hərəkətlər daxildir. Onların yaranması şəxsiyyətin inkişafı və reaksiyalarındakı sapmalarla bağlıdır və əksər hallarda uşaq və yeniyetmələrin həyat şəraitinə reaksiyası kimi çıxış edir.

Davranışdakı sapmaların yaranması sosial mühitin xüsusiyyətləri, fiziki inkişaf və tərbiyə şəraiti ilə sıx bağlıdır. Ətraf mühitin xarici görünüşlə bağlı irad və ya eyhamları davranışın təhrif olunmasına, güclü affektiv reaksiyalara səbəb olur. Yetkinlik dövrü də davranışa əhəmiyyətli təsir göstərir. Erkən cinsi yetişmə zamanı aqressivlik, tez əsəbiləşmə və iddialılıq kimi psixoemosional pozuntular yaranır. Gec cinsi inkişaf zamanı isə diqqətsizlik, impulsivlik və lənglik müşahidə olunur.

Deviant davranışın izahına yönəlmiş psixoloji yanaşmalar müxtəlifdir və əsasən üç nəzəri istiqamətə əsaslanır: psixoanalitik nəzəriyyə, koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi və öyrənmə nəzəriyyəsi. Bununla belə, bütün psixoloji yanaşmalar üçün bir sıra ümumi xüsusiyyətlər xarakterikdir. Birincisi, hər bir yanaşmada əsas analiz vahidi fərddir. Yəni psixoloji baxımdan deviant və ya cinayətkar davranışa görə əsas məsuliyyət fərdin üzərinə düşür. İkincisi, insan şəxsiyyəti davranışı idarə edən əsas motivasiyaedici amil kimi çıxış edir. Üçüncüsü, deviant davranış göstərən şəxslər şəxsiyyət qüsurlarından əziyyət çəkən fərdlər kimi qiymətləndirilir; bu isə deviant hərəkətlərin qeyri-normal, disfunksional və ya qeyri-adekvat psixi proseslərin nəticəsi olduğunu göstərir. Bu cür psixi pozuntular müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər: intellektual çətinliklər, tərbiyə və təhsil çatışmazlıqları, uyğun davranış modellərinin olmaması və ya əksinə, mənfi nümunələrin güclü təsiri.

Psixoanalitik nəzəriyyəyə görə, bütün insanlarda təbii instinktlər, istəklər və meyllər mövcuddur ki, onlar şüuraltında sıxışdırılır. Klassik psixoanaliz baxımından insanlara məxsus olan aqressiya, destruksiya və autoaqressiya meylləri mövcuddur. Bu impulslar həm daxilə, həm də xaricə yönələ bilər; onların xaricə yönəlməsi deviant davranışın yaranmasına səbəb olur.

Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinə əsasən, deviant və cinayətkar davranış insanların əxlaqı və hüququ necə qavraması, başa düşməsi və qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. L. Kolberq öz əxlaqi inkişaf nəzəriyyəsində üç səviyyəni fərqləndirmişdir:

- dokonvensional səviyyə – davranış itaət və cəzadan yayınma prinsiplərinə əsaslanır;
- konvensional səviyyə – davranış ailənin və sosial mühitin gözləntilərinə uyğun qurulur;
- postkonvensional səviyyə – fərd sosial normalardan kənara çıxaraq öz daxili əxlaqi prinsiplərinə əsaslanır.

Bu mərhələlərdən keçməyən şəxslər əxlaqi inkişafda geridə qala bilər və nəticədə

deviant davranış nümayiş etdirə bilərlər. Öyrənmə nəzəriyyəsi isə bixeviorizm prinsiplərinə əsaslanır və bu yanaşmaya görə insanlar deviant davranışı digər şəxsləri müşahidə etməklə və bu davranışın nəticələrini görməklə öyrənirlər. Deviant davranışın səbəblərindən biri də şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləridir. Kiçik yeniyetmələrdə şəxsiyyətin inkişaf tempi və səviyyəsində disproporsiyalar müşahidə olunur: emosional qeyri-sabitlik, tez-tez əhval dəyişiklikləri və "böyüklük hissi"nin formalaşması nəticəsində ətrafdakılarla ziddiyyətlər yaranır.

Yeniyetmənin müstəqilliyə can atması tez-tez qarşıdurma və anlaşılmazlıqlara, xarici görünüş və fiziki imkanların qiymətləndirilməsinə qarşı kəskin emosional reaksiyalara səbəb olur. Bu dövrdə (oğlanlarda təxminən 11–13 yaş, qızlarda 13–15 yaş) əhvalın qeyri-sabitliyi, inadkarlıq və sosial rolların genişlənməsi müşahidə olunur. Sosial rolların mənimsənilməsi çətin baş verir və bu, davranış sapmaları və emosional gərginliklə müşayiət olunur. Aşağıdakı davranış pozuntuları fərqləndirilir:

– hiperkinetik davranış pozuntusu – həddindən artıq aktivlik, başladığı işi tamamlamamaq, diqqətin zəifliyi və zehni fəaliyyət tələb edən işlərdə davamlılığın olmaması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman impulsivlik, düşünülməmiş hərəkətlər, qaydaların pozulması və həyat üçün təhlükəli vəziyyətlər yaratmaq meyli müşahidə olunur. Belə şəxslərdə özünəqiymət aşağı olur, böyüklərlə ünsiyyətdə məsafə hissi zəifdir;

– ailə ilə məhdudlaşan davranış pozuntusu – antisosial və aqressiv davranışın əsasən ailə daxilində təzahürü ilə xarakterizə olunur (evdən oğurluq, əşyaların məhv edilməsi, qəsdən ziyan vurma və s.);

– sosiallaşmamış davranış pozuntusu – aqressiv davranışla yanaşı sosial qaydaların və münasibətlərin pozulması, həmyaşıdlarla ünsiyyətin olmaması, təcridolunma, etimadsızlıq və qəddarlıq ilə müşayiət olunur (xuliqanlıq, zorakılıq, qəzəb partlayışları və s.);

– sosiallaşmış davranış pozuntusu – ünsiyyətcil yeniyetmələrdə müşahidə olunan aqressiv və ya antisosial davranışdır (dərsdən yayınma, evdən qaçma, yalan, oğurluq və s.). Bu qrupa delinkvent davranış da daxildir, yəni cinayət sayılmayan, lakin hüquqi qaydada cəzalandırılan xırda hüquqpozmalardır;

– addiktiv davranış – alkoqol və narkotik maddələrdən istifadə ilə bağlıdır. Bu, çox vaxt ailədə bu cür vərdişlərin olması, maraq, özünü təsdiq etmə və ya emosional vəziyyəti dəyişmək istəyi ilə bağlı yaranır. Zamanla asılılıq formalaşır və fərd bu maddələrsiz normal fəaliyyət göstərə bilmir.

Cəmiyyət normalarından kənarlaşmaların geniş yayılmasının ümumi səbəbləri mövcuddur. Onlar obyektiv və subyektiv amillərlə bağlı olub, şəxsiyyət ilə sosial mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin disharmoniyası nəticəsində meydana çıxır.

Deviant davranışın tipləri. Deviant davranış müxtəlif tiplərə malikdir. Onun təzahür formasına görə deviant davranış açıq (aşkar) və gizli (latent) formalara bölünür. Açıq forma özünü oğurluq, xuliqanlıq və digər hüquqpozmalarda göstərir. Gizli forma isə bürokratizm, yaltaqlıq və s. kimi dolayı davranış nümunələrində ifadə olunur. Deviant davranış həmçinin fərdi və qrup, eləcə də ilkin və ikincili növlərə ayrılır. Reallıqla qarşılıqlı əlaqə və sosial normaların pozulma xüsusiyyətlərinə görə V.D. Mendeleyeviç deviant davranışın 5 əsas növünü fərqləndirir [9, s.404]:

1. Delinkvent davranış – sosial və hüquqi normaların pozulması ilə xarakterizə olunur;
2. Addiktiv davranış – psixoaktiv maddələrin qəbulu və ya güclü emosiyaların davamlı şəkildə yaşanmasına yönəlmiş fəaliyyətlər (məsələn, dini və ya idman fanatizmi, internet asılılığı, qumar meyilləri və s.) vasitəsilə psixi vəziyyətin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır;
3. Patoxarakteroloji davranış – əsasən tərbiyə prosesinin təsiri ilə formalaşır;
4. Psixopatoloji davranış – psixi xəstəliklərin təzahürü ilə əlaqədardır;
5. Hipersəviyyəli qabiliyyətlərə əsaslanan davranış – insanın qeyri-adi istedad və qabiliyyətləri ilə şərtlənir.

Səviyyəsinə görə deviant davranış aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Dokriminogen səviyyə – xırda hüquqpozuntuları, əxlaq normalarının və ictimai davranış qaydalarının pozulması, ictimai faydalı fəaliyyətdən yayınma, alkoqol, narkotik və toksik maddələrin istifadəsi və s. kimi cəmiyyət üçün ciddi təhlükə yaratmayan davranışlar;
2. Kriminogen səviyyə – cinayət məsuliyyəti yaradan hüquqpozmalarda ifadə olunan davranışlar.

İştirak edən şəxslərin sayına görə deviant davranış fərdi və qrup şəklində olur. Sosial qiymətləndirilməsinə görə isə sosial cəhətdən bəyənilən (təşviq olunan) və sosial cəhətdən bəyənilməyən (mənfi) deviasiyalar fərqləndirilir.

Nəticə

İnsan cəmiyyəti yarandığı dövrdən etibarən bəşəriyyət bir sıra mühüm suallarla qarşılaşmışdır: nə üçün bəzi fərdlərdə deviant davranış formaları yaranır, bu cür davranışların səbəbləri nədən ibarətdir və cəmiyyətin deviantlığa adekvat reaksiyası necə olmalıdır.

Qədim və orta əsrlərdə cəmiyyətin diqqəti əsasən deviant hərəkətin özünə yönəlmişdi. Yalnız XIX əsrin ikinci yarısından etibarən diqqət bu hərəkəti törədən şəxsə yönəlmişdir (“cinayətdən cinayətkara keçid”). İlk deviantlıq nəzəriyyələri bioloji xüsusiyyətlərə əsaslanırdı; belə hesab olunurdu ki, deviant davranışa meyilli şəxslər müəyyən fiziki xüsusiyyətlərə malikdirlər. Lakin zaman keçdikcə bu nəzəriyyələrin əsassız olduğu sübut edilmişdir.

Sosiologiyanın elm kimi formalaşması ilə deviant davranışın izahına yönəlmiş sosioloji nəzəriyyələr inkişaf etdirilmişdir. Sosiologiyanın banisi Emil Durkqeym deviant davranış problemlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, onun davamçıları və tənqidçiləri — Robert Merton, Torsten Selin, Albert Koen və digərləri isə deviantlıqla bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmalar irəli sürmüşlər.

Psixoanaliz və sosial psixologiyanın inkişafı ilə psixoloqlar da deviant davranışın izahına dair ətraflı nəzəriyyələr hazırlamışlar. Emil Dwrkqeymin fikrincə, cəmiyyətdə normativ nəzarətin zəifləməsi deviant davranış ehtimalını artırır. Robert Mertonun anomiya nəzəriyyəsinə görə isə deviant davranış cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş məqsədlərə çatma imkanlarının məhdud olduğu hallarda yaranır. Sosiallaşma nəzəriyyəsi baxımından deviant davranışa daha çox, sosiallaşma prosesində deviant elementlərin təşviq olunduğu və ya nəzərə alınmadığı fərdlər meyilli olurlar. Stiqmatizasiya nəzəriyyəsinə görə isə fərdin deviant kimi etiketlənməsi belə bu davranışın formalaşmasına səbəb ola bilər. Müasir dövrdə deviantlıq məsələsinə üç əsas yanaşma mövcuddur:

– sosioloji yanaşma – deviantlığı cəmiyyət üçün təhlükə yaradan sosial hadisə kimi qiymətləndirir;

– tibbi yanaşma – onu psixi sağlamlıq və ya psixi pozuntular kontekstində normalardan sapma kimi izah edir;

– psixoloji yanaşma – deviantlığı sosial-psixoloji və əxlaqi normalardan kənara çıxma, həmçinin fərdin özünə və cəmiyyətə zərər vurması kimi izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud çoxsaylı nəzəriyyələrə baxmayaraq, deviant davranışı tam şəkildə izah edən vahid, universal nəzəriyyə hələ mövcud deyil. Əksər hallarda deviant davranış sosial sanksiyalarla tənzimlənir. Yüngül və təsadüfi sapmalar (yalan, kobudluq və s.) ictimai rəy vasitəsilə tənzimlənir və birbaşa qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində korreksiya olunur. Daha ciddi və davamlı deviant davranış formalarına qarşı isə cəza tədbirləri cəmiyyətin şüuru və ya hakimiyyətin maraqları əsasında, həmin davranışın təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kosharnaya G.B., Danilova E.A. 'Modern forms of deviant behavior of youth in the conditions of digitalization of Russian society', News of higher educational institutions. The Volga region. Social sciences, iss. 2021.
2. Упоров И.В. Девиантное поведение несовершеннолетних как предпосылка со вершения ими

преступных деяний. Общество и право, 2012;4(14).
3. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс. 2001.
4. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. М.: Мысль. 1987.
5. Хомич А.В. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. Южно-Российский Гуманитарный Институт., Ростов-на-Дону. 2006
6. Гилинский Я.И. Российская социология девиантности и социального контроля (девиантология) в 60-90-е гг XX столетия. Вестник Казанского юридического института МВД России, 2010;1:7–19.
7. Мальцева Н.В. Природа и причины девиант ного поведения детей и подростков. Вестник Ишимского государственного педагогического ин ститута им. П.П. Ершова. 2012;1:37–42.
8. Zmanovskaya E.V. Deviantologiya (Psychology of deviant behavior) of Studies. a grant for student. высш. studies. İnstitutions. E.V. Zmanovskaya. M.: Publishing center "Akademiya", 2003.
9. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. СПб.: «Речь». 2005, 553 с.

Elnara Ahmad AHMADOVA
Western Caspian University, Associate Professor of the Department of Political Science, Psychology and Social Work, Ph.D. in Psychology

Turkan Ilgar MAMMADLI
Master's student at Western Caspian University, Department of Psychology and Social Work

RESEARCH DIRECTION OF DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS IN THE MODERN TIME

Summary

The article presents an analysis of deviant behavior of minors. Despite the problem of deviance and the efforts of our state to prevent crimes committed by adolescents, there are objective grounds for concern. The emergence of new information and security threats is a significant source of criminalization of society, including adolescents. Global and domestic political processes affect the development of crime and lead not to its growth, but to a change in its nature - an increase in aggressiveness, social danger, cruelty. Crime is developing more professionally and technologically, rapidly mastering innovative tools and techniques and arming itself. The analysis of crime combines various scientific approaches, and their application helps to identify patterns and trends in the development of crime. The purpose of this study is to demonstrate the importance of the psychological approach as a promising area for studying deviant behavior among adolescents.

Keywords: deviant behavior, minors, adolescents, crimes, psychological approach.

Эльнара Ахмад АХМАДОВА
Западно-Каспийский Университет, Доцент кафедры политологии, психологии и социальной работы, кандидат психологических наук

Туркан Ильгар МАММАДЛИ
Западно-Каспийский Университет, магистрант кафедры психологии и социальной работы

НАПРАВЛЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

В статье представлен анализ девиантного поведения несовершеннолетних. Несмотря на проблему девиантности и усилия нашего государства по предотвращению преступлений, совершаемых подростками, существуют объективные основания для беспокойства. Появление новых информационных и угроз безопасности является значительным источником криминализации общества, в том числе подростков. Глобальные и внутренние политические процессы влияют на развитие преступности и приводят не к её росту, а к изменению её природы — к усилению агрессивности, социальной опасности, жестокости. Преступность развивается всё более профессионально и технологично, быстро осваивая инновационные средства и методы и вооружаясь. Анализ преступности сочетает в себе различные научные подходы, и их применение помогает выявлять закономерности и тенденции в развитии преступности. Цель данного исследования — продемонстрировать важность психологического подхода как перспективного направления изучения девиантного поведения среди подростков.

Ключевые слова: девиантное поведение, несовершеннолетние, подростки, преступления, психологический подход.

Daxil olub: 08.04.2026